

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ГАЙДАЙ ОЛЕКСАНДРА ЮРІЇВНА

УДК 316:325.455 (477.4)

**РАДЯНСЬКА СПАДЩИНА В ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ
ТА СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ 1991-2014 РР.
(НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЦЬКОЇ, ЖИТОМИРСЬКОЇ, ЧЕРКАСЬКОЇ ТА
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)**

07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі новітньої історії і політики, Інституту історії України Національної академії наук України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
КАСЬЯНОВ ГЕОРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ,
Інститут історії України НАНУ,
завідувач відділу новітньої історії і політики України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
КИРИДОН АЛЛА МИКОЛАЇВНА,
директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»

кандидат історичних наук
СКЛОКІНА ІРИНА ЄВГЕНІВНА,
дослідник Центру міської історії Центрально-Східної
Європи.

Захист відбудеться 29 січня 2016 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, зал засідань, 6 поверх).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України НАН України (адреса: 01001, Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий 19.12.2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, професор

О.І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Україна, як і решта держав Центрально-Східної Європи, після здобуття незалежності зіткнулася з необхідністю вирішення долі спадщини попереднього політичного режиму, зокрема і в монументальному мистецтві. Але, на відміну від інших держав регіону, кількість і розповсюдженість радянських монументів в Україні була однією з найбільших, зокрема і пам'ятників Леніну. Це, а також той факт, що в публічному просторі України дискусії щодо радянського періоду точаться навколо цього типу пам'ятників, визначило обрання пам'ятників Леніну як об'єкту дослідження. Монументальне втілення образу Леніна у СРСР мало свої канони зображення, визначені традицією, що у поєднанні зі стандартизованістю та масовістю цього пам'ятника зробило його одним з найбільш впізнаваних символів радянської епохи.

Водночас, відчутним є брак наукового погляду на процеси, пов'язані з пам'яттю, її конструюванням та інструменталізацією в новітній період української історії. Хоча студії пам'яті в останні десятиріччя стали досить популярними серед науковців різних галузей, проте часто вони зводяться до аналізу або соціологічних даних, або ж певних комеморативних практик та проявів меморіальної політики. Продуктивнішим є комплексний підхід, коли дані соціології поєднуються та аналізуються з дослідженням міського простору, комеморативних практик, офіційної політики пам'яті. Вивчення питання радянської спадщини на прикладі пам'ятників Леніну, як на рівні центральної й місцевої влади (офіційні документи, заяви, рішення), так і громадської думки (дані соціологічних опитувань та інтерв'ю), суттєво поглибить розуміння політичних та культурних процесів в Україні в 1990-х – 2000-х рр. Актуальність зазначеної теми визначається також і прикладними завданнями, що виникають у річищі проблем збереження об'єктів радянського монументального мистецтва після розпаду СРСР.

Таким чином, у пропонованому дослідженні здійснено спробу реконструювати і висвітлити, на основі доступних джерельної бази й історіографічного матеріалу, особливості формування політики пам'яті щодо радянського спадку в Україні у контексті аналогічних процесів у країнах Центрально-Східної Європи. У свою чергу, акцент на регіоні Центральної України дозволив розкрити всю палітру значень і сенсів, які викликав пам'ятник Леніну у свідомості населення.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках проекту «Регіон, нація та за їх межами: інтердисциплінарне та міжкультурне переосмислення України», реалізованого за підтримки Швейцарського національного наукового фонду (SNF), та в руслі наукової роботи відділу новітньої історії й політики «Між містом і селом: економічні та культурні трансформації українського суспільства у 1990-ті – 2000-ті рр. (людський вимір)» (номер державної реєстрації 0113U000400).

Метою дослідження є аналіз політики пам'яті щодо радянської спадщини в центральних регіонах незалежної України, а також те, як (не)змінювалася її

інтерпретація мешканцями регіону (на прикладі пам'ятників Леніну). Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язати такі **завдання**:

- з'ясувати ступінь наукової розробки вказаної теми та окреслити зміст понять «колективна пам'ять», «політика пам'яті» та «спадщина»;
- проаналізувати стратегії осмислення й інтерпретації спадщини комуністичного минулого;
- простежити політику пам'яті щодо радянської спадщини, зокрема пам'ятника Леніну, в незалежній Україні;
- проаналізувати позиції та діяльність місцевої влади, політичних партій та окремих активістів з питання знищення чи збереження пам'ятників Леніну;
- дослідити ставлення населення до постаті В. Леніна та пам'ятників, присвячених його особі;
- розглянути особливості трактування пам'ятників Леніну під час подій листопада 2013 – березня 2014 рр.

Об'єктом дослідження є політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні. **Предметом** є образ радянського минулого через призму суспільних практик навколо радянської спадщини, передусім пам'ятників Леніну.

Теоретико-методологічною базою дослідження є підхід М. Гальббакса до колективної пам'яті як такої, що формується соціальними рамками, в які вбудована індивідуальна пам'ять, концепт «місць пам'яті» П. Нора, а також міркування Я. Ассмана про особливості функціонування комунікаційної та культурної пам'яті.

Поділяючи конструктивістський підхід до визначення нації, ми аналізуємо сприйняття пам'ятників Леніну в контексті державотворчої діяльності. Зважаючи на те, що пам'ятники є своєрідним ресурсом, який по-різному актуалізує спогади про минуле, важливо розкрити практики пам'ятання радянського часу й особи Леніна в суспільстві. Такий підхід дозволить виявити структурну складність практик (пост)радянськості, а також показати, як в певних контекстах може змінюватися значення об'єкта спадщини.

Належне місце в дослідженні посіли такі загальнонаукові методи, як системний підхід до вивчення суспільно-політичних явищ, принцип історизму та історико-порівняльний аналіз. Використання порівняльного методу дозволило проаналізувати проблему радянського спадку в Україні як складову процесу декомунізації у Центрально-Східній Європі, а отже уникнути етноцентричності. Своєю чергою, міждисциплінарний характер потребував застосування різних методологічних підходів, якими оперують гуманітарні та соціальні науки.

Хронологічними рамками дослідження є період від 1991 р. до 2014 р., тобто від здобуття Україною незалежності й початку формування національної політики у сфері пам'яті до прийняття так званих «декомунізаційних» законів, які засвідчили про кардинальну зміну політики центральної влади щодо радянської спадщини. В окремих розділах ми виходимо за межі зазначених хронологічних рамок, що зумовлено необхідністю представлення ширшого контексту формування політики у сфері пам'яті.

Географічно дослідження зосереджене на Вінницькій, Житомирській, Черкаській та Полтавській областях. Обрання для аналізу цих областей зумовлено такими критеріями: по-перше, області схожі за демографічними й географічними показниками, по-друге, вони не мають сильних регіональних центрів, які б конкурували з Києвом, а тому їхні зв'язки можна представити як відносини «центр-периферія». І нарешті, ці чотири області, на рівні своїх центрів, демонструють відмінні стратегії вирішення долі пам'ятників Леніну, які були результатом різної реакції місцевих еліт на офіційну політику пам'яті.

У контексті нашої теми регіон Центральної України становить особливий інтерес, оскільки дозволяє вийти за рамки традиційної схеми, коли ситуація у сфері пам'яті представляється як дихотомія «Схід – Захід», та розкрити складніші процеси у сфері пам'яті та пам'яттєвої політики в Україні після розпаду СРСР. Зазначимо, що будь-яка регіоналізація простору має суто інструментальні функції. Тому означення «Центральна Україна» ми використовуємо лише як аналітичну категорію. Йдеться не про гомогенність культури чи історичної пам'яті в межах цього регіону, а радше про історичні, культурні та політичні характеристики, які відрізняють його від інших частин України. У роботі також представлено загальноєвропейський контекст, що зумовлено необхідністю виокремлення тенденцій у сфері політики пам'яті в зазначений період.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що робота є одним із перших системних досліджень політики пам'яті щодо радянської спадщини у незалежній Україні. У ній *вперше* у вітчизняній історіографії на фоні досвіду країн Центральної і Східної Європи розкрито формування політики пам'яті щодо радянського спадку в Україні, висвітлено основні стратегії поводження центральної і місцевої влади з радянською монументальною спадщиною, насамперед пам'ятниками Леніну; прослідковано процес трансформації колективного сприйняття пам'ятника Леніну: від нейтрального «прочитання» до навантаження монумента емоційним значенням, сприйняття його в політичних та ідеологічних категоріях; *узагальнено й систематизовано* дані з кількості та розташування пам'ятників Леніну в чотирьох центральноукраїнських областях. У роботі *набуло подальшого розвитку* питання формування політики пам'яті в Україні після проголошення незалежності в 1991 р., та загалом державотворчих процесів.

Практичну цінність дослідження становлять сформульовані в ньому висновки, загальнотеоретичні узагальнення, їхня наукова новизна. Матеріали та результати цієї роботи можуть бути використані під час підготовки спеціальних курсів зі студій пам'яті у вищих навчальних закладах, а також для написання праць з політики пам'яті в Україні.

Апробація результатів дослідження. Основні тези та проміжні результати роботи обговорювалися та оприлюднювалися на дев'яти наукових конференціях: Політика пам'яті у культурному просторі (Київ, 2013), Ukraine: Lessons of the Past and Outlook to the Future (Торонто, 2014), Lieux de Memoire: Memory, Forgetting and History, Mapping in the Post-Communist World (Харків, 2014), New Research on Memory in Eastern Europe: Ukraine and Belarus (Варшава, 2014), Mobilizing Memory for Change (Будапешт, 2014), Национальный нарратив, академические исследования

и политика памяти: использование истории в пост-коммунистическом пространстве (Єреван, 2014), Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії (Рівне, 2014), Platform Ukraine (Лондон, 2015), The Political Cult of the Dead in Ukraine: Traditions and Dimensions from Soviet Times to Today (Мюнхен, 2015), Sites of Memory of Socialism and Communism in Europe (Мюнхенвілер, 2015).

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційного дослідження відображено в 7 публікаціях, з яких 6 статей опубліковано в наукових фахових виданнях України та 1 стаття – в іноземному.

Структура дисертації. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, 5 розділів, у яких виділено 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, а також додатків. Загальний обсяг тексту дисертації – 216 сторінок, обсяг основного тексту – 187 сторінок. Кількість найменувань у списку використаних джерел та літератури – 382.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено хронологічні та географічні межі, сформульовано об'єкт та предмет дослідження, визначено мету й завдання, розкрито наукову новизну дослідження.

У першому розділі роботи **«Історіографія, джерела та теоретико-методологічна база дослідження»** проаналізовано використані у дослідженні джерела, літературу та методологію.

У підрозділі 1.1. *«Стан наукової розробки проблеми»* розглянуто: 1) теоретичні праці з питання конструювання уявлення про минуле; 2) праці, присвячені політиці пам'яті, зокрема комуністичній спадщині в державах Центрально-Східної Європи; 3) дослідження колективної пам'яті та державної політики в незалежній Україні.

Студії пам'яті в західній історіографії визначили: нормативна парадигма П. Рікера, що розглядає роботу пам'яті з забування, переоцінювання та опрацювання минулого, соціальні рамки пам'яті М. Гальбакса та концепт «місць пам'яті» П. Нора. Згодом формування пам'яті, її збереження та втілення стало предметом наукових зацікавлень великої кількості науковців, серед яких варто виділити таких, як: І. Савельєва, Л. Репіна, Дж. Олік, С. Крейн, Х. Вальцер, А. Грін, А. Ассман, Я. Ассман, Б. Шварц та інші.

До найпомітніших праць з теми конструювання спадщини належать дослідження Р. Харрісона, Д. Харвея та Д. Ловенталя. З-поміж нових досліджень вирізняється праця литовської дослідниці Р. Чепайтене, у якій окреслено виклики, що виникають у сучасності у зв'язку зі збереження і конструюванням культурної спадщини в контексті глобалізації.

Безпосередньо питанню реорганізації публічного простору в умовах зміни влади та формуванню нових ідентичностей присвячено книгу С. Левінсона та А. Лісяк. Проблема пам'яті та комеморацій на посткомуністичному просторі є предметом аналізу окремих наукових статей С. Ушакіна, О. Міхаєвої, Д. Лайта, В. Хархун, Р. Абрамова, Ж. Мінка, С. Требста, а також збірників статей за редакцією

О. Міллера і М. Ліпман, М. Бернарда та Я. Кубіка. Питання взаємодії з комуністичними пам'ятниками в Центрально-Східній Європі стали об'єктом уваги Б. Фореста та Ю. Джонсон, яким вдалося виокремити особливості поводження з комуністичними пам'ятниками залежно від типу політичного режиму країни.

Різні аспекти української політики пам'яті розглядали у своїх працях авторитетні вітчизняні вчені, як-от: Г. Грінченко, В. Гриневич, В. Кравченко, О. Гриценко, Я. Грицак, С. Кульчицький, Г. Касьянов, В. Кулик, Ю. Шаповал, А. Киридон, В. Середа, Д. Веденєєв, О. Лисенко, І. Склокіна та інші. У свою чергу, колективом Українського інституту національної пам'яті в 2013 р. було випущено бібліографічний покажчик досліджень пам'яті та словник ключових термінів за загальною науковою редакцією А. Киридон. Це видання стало однією з перших спроб зі систематизації понятійно-категоріального апарату студій пам'яті в Україні. Але незважаючи на численні публікації, єдиним комплексним дослідженням політики пам'яті в Україні є монографія Л. Нагорної «Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії». З найновіших досліджень значну увагу становить доробок Ю. Юрчук, яка, використовуючи сучасну методологію, та на основі значного емпіричного матеріалу з міста Рівного, проаналізувала особливості пам'яті про ОУН і УПА в незалежній Україні.

Вказані дослідження надають теоретичну та методологічну основу для аналізу особливостей колективної пам'яті. Водночас комплексних міждисциплінарних праць у сфері пам'яті в Україні обмаль, а регіон Центральної України, за винятком доробку О. Гриценка, взагалі досі залишався поза сферою наукових зацікавлень дослідників.

У підрозділі 1.2 *«Джерельна база дослідження»* охарактеризовано джерела, які стали основою для вирішення завдань дисертації. У роботі використано такі типи джерел:

- 1) офіційні документи (закони України, укази та постанови ВРУ, укази Президента, накази центральних органів виконавчої влади, рішення органів місцевої влади);
- 2) новинні повідомлення (у друкованих та цифрових мас-медіа);
- 3) дані соціологічного опитування, яке було проведено в 2013 р. в усіх регіонах України в рамках проекту «Регіон, нація та інше: інтердисциплінарне та міжкультурне переосмислення України»;
- 4) глибинні інтерв'ю, проведені у 2013 р. з мешканцями зазначених областей;
- 5) дані отримані під час наукових розвідок в окремих районних та всіх обласних центрах Житомирської, Вінницької, Черкаської та Полтавської областей у період між жовтнем 2013 р. та червнем 2014 р.

Основною проблемою всіх загальнонаціональних соціологічних опитувань є те, що вони дають інформацію про історичні оцінки та уявлення лише в межах макрорегіонів. У цьому контексті особливо цінним є дані опитування 2013 р., яке, зважаючи на значну вибірку (6 тис. респондентів), дозволяє виокремити соціологічні дані по кожній з областей, а отже провести більш глибокий аналіз. Крім того, питання опитувальника формулювалися спільно з істориками, зокрема і автором цієї дисертації.

Понад те, у роботі використано результати анкетування студентів історичних факультетів п'яти університетів Центральної України, проведеного автором у жовтні – листопаді 2013 р., що уможливило аналіз історичних уявлень та знань покоління, соціалізація якого припала вже на період незалежності України.

У підрозділі 1.3 *«Теоретико-методологічні засади дослідження»* розглянуто розвиток наукових студій пам'яті та особливості функціонування та конструювання пам'яті спільноти.

Слідом за М. Гальбваксом, ми розглядаємо пам'ять як соціальний конструкт. Відповідно важливим аспектом є діяльність різних агентів в сфері конструювання певного образу минулого, що відповідає їхнім уявленням та інтересам, а також роль матеріальних об'єктів чи локацій («місць пам'яті» за визначенням П. Нори) у підтриманні та ретрансляції пам'яті спільноти.

Поділяючи конструктивістський підхід до розуміння пам'яті, ми розглядаємо її, а також ідентичність, складовою якої вона є, як змінний феномен. Ключовим поняттям цього дослідження є «політика пам'яті», під якою ми розуміємо сукупність усіх суспільних практик творення й збереження пам'яті як на громадському, так і на державному рівнях. При цьому більш утилітарне використання історії у внутрішній та зовнішній політиці, зокрема й законодавчих актах, позначатимемо поняттям історична політика.

У другому розділі **«Формування та інституалізація пам'яті про тоталітарний період»** розглянуто діяльність політичних та інтелектуальних еліт країн Західної і Центрально-Східної Європи щодо осмислення й презентації недавнього минулого, а також форми інституалізації пам'яті про комуністичний період.

У підрозділі 2.1. *«Особливості політики пам'яті в Західній та Центрально-Східній Європі»* проаналізовано основні тенденції у сфері пам'яті в другій половині ХХ ст., коли діяльність влади в історичній сфері набула вищого, ніж раніше, рівня політизації та інструменталізації. Країнам Західної Європи, передусім Німеччині та Франції, вдалося досягнути значних успіхів у подоланні свого конфліктного минулого. В цих країнах «проробка» минулого (Т. Адорно) включала як переосмислення минулого досвіду, так і виокремлення причин тих чи інших історичних подій. Натомість в країнах Центрально-Східної Європи сконструйоване певним чином минуле стало елементом легітимації нових політичних еліт після краху комунізму, ресурсом для мобілізації населення, а також утвердження країни на міжнародній арені.

У підрозділі 2.2. *«Меморалізація спадщини комуністичного періоду»* розглянуто рецепції комуністичного минулого в країнах Центрально-Східної Європи: інтеграція, забуття та протиставлення. Обрання певної стратегії у ставленні минулого режиму визначало політику влади щодо об'єктів монументального мистецтва попереднього режиму, яка варіювалася від цілковитого знищення до його музеєфікації.

Окремим аспектом осмислення комуністичного досвіду стало створення музейних експозицій, які умовно можна поділити на: музеї окупації або репресій та музеї повсякденності (до останніх інколи зараховують і тематичні парки

пам'ятників). З одного боку, ці музеї були виразником існуючого на той час політичного і культурного контексту, а з іншого, вони втілювали уявлення про минуле тих офіційних чи приватних акторів, які їх створювали. Всім їм властива певна селективність та однобічність у репрезентації минулого режиму, що також стосується і парків пам'ятників.

У третьому розділі **«Стратегії поводження з пам'ятниками Леніну в незалежній Україні (1991-2013 рр.)»** розкрито діяльність місцевих органів влади, націоналістичних сил, а також окремих осіб щодо збереження чи демонтажу пам'ятників Леніну.

У підрозділі 3.1. *«Офіційна політика пам'яті щодо радянської спадщини»* розглянуто політичну ситуацію 1990-х рр. як фактор формування політики пам'яті, а також активізацію політики пам'яті за президентства В. Ющенка.

Особливості здобуття Україною незалежності, а також рівень сформованості національної ідентичності України суттєво вплинули на політику щодо радянської спадщини. Кожен регіон обрав власну стратегію в поводженні з пам'ятниками Леніну, від повного усунення (західний) до збереження (східний регіон). У Центральній Україні процес з усунення пам'ятників Леніну був надзвичайно селективним. Для більшості українських громадян головним мотивом виходу з СРСР було досягнення економічної самостійності, тому демонтаж монументів колишнього режиму не сприймалося як необхідний елемент політики незалежної України.

У політичному просторі України 1990-х рр. домінували ліві сили, колишні представники радянської номенклатури та «червоні директори», політика який концентрувалася навколо питань утримання влади та ресурсів. У гуманітарній сфері акцент робився на національному наративі, а конфліктні періоди та постаті замовчувалися.

За президентства В. Ющенка історична політика вперше стала важливою складовою діяльності влади. Президент зосередив свою увагу на двох темах: голоді 1932-1933 рр., як акті геноциду проти української нації, і діяльності ОУН і УПА, як боротьбі за незалежність України. Відповідно радянський період інтерпретувався крізь призму цих двох тем. За прикладом країн Центрально-Східної Європи було створено окремі інституції, на які покладалося завдання прямо впливати на конструювання політики пам'яті. Водночас фінансова та адміністративна підтримка цих проектів була набагато слабшою, ніж у Польщі чи країнах Балтії, а опір опозиційних (прорадянських) сил – сильнішим.

У 2009 р., після виключення радянських пам'ятників (в основному, пам'ятників Леніну) з державного реєстру нерухомих пам'яток, місцева влада отримала можливість самостійно вирішувати їхню долю. Частина представників місцевих громад використала це рішення як можливість позбутися пам'ятників Леніну, а інші – залишити. Таким чином, це рішення, як і відсутність в Указі Президента від 2007 р. «Про демонтаж пам'ятників особам, причетних до організації голоду та репресій» прізвищ осіб, пам'ятники яким слід демонтувати, призвело до посилення відмінностей у меморіальній політиці на регіональному рівні.

У підрозділі 3.2. *«Пам'ятники Леніну в Україні: кількість, розташування в просторі та церемоніальна роль»* проаналізовано розташування пам'ятників Леніну у публічному просторі міст та містечок Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей станом на 2013 р.

Відповідно до збірника *«Пам'ятки історії та культури Української РСР»*, виданого у 1987 р., на території республіки нараховувалося понад 4 тис. пам'ятників Леніну, значну частину з яких було встановлено в другій половині 1960-х рр. У Вінницькій області – 252 пам'ятників Леніну, у Житомирській – 231, у Полтавській – 227 та найменше у Черкаській – 199. Як було встановлено, існує значна відмінність між даними 1987 р. і переліком пам'ятників Леніну, які разом з іншими пам'ятниками радянським діячам були виключені з реєстру в 2009 р. Основна причина, на наш погляд, полягає в ненадійності даних 2009 р., що підтверджують емпіричні розвідки автора. Значна частина пам'ятників знаходилася на закритих територіях заводів чи інших підприємств, що ускладнювало їх загальнонаціональний облік.

Зі здобуттям Україною незалежності простір навколо пам'ятника Леніну зазнав суттєвих трансформацій (найвиразнішою характеристикою простору стала комерціалізація та еклектичність), а також зникли комеморативні практики, в які раніше був включений монумент.

У підрозділі 3.3. *«Позиція місцевої влади щодо пам'ятників Леніну»* проаналізовано дії місцевої влади щодо пам'ятників Леніну, які формулювали політичний та культурний дискурс, у рамках якого ці пам'ятники оцінювали та інтерпретували члени громади.

Розкрито основні стратегії поводження з пам'ятниками Леніну (від ігнорування цього питання до радикальних дій з усунення пам'ятника) та вплив цієї політики на поляризацію громадської думки. Зокрема на прикладі Житомира, Полтави та Калинівки показано, як міські голови використовували питання пам'ятника Леніну для посилення своєї влади та мобілізації електорального ресурсу. Лише в окремих випадках (Чигирин, Томашпіль) міській владі вдалося сформувати комунікаційне поле для обговорення долі пам'ятників Леніну, не вдаючись до його політизації. Однак найпоширенішою стратегією місцевої влади стало уникнення вирішення питання пам'ятників Леніну.

У підрозділі 3.4. *«Діяльність націоналістичних сил щодо радянської спадщини»* охарактеризовано діяльність націоналістичної партії щодо радянського спадку в центральному регіоні, для яких питання пов'язані з комуністичним минулим були одними з основних аспектів діяльності. Особливу увагу приділено партії ВО «Свобода» як найбільш чисельній політичній силі правого спрямування в регіоні. Партія відзначалася не лише розгалуженою системою місцевих осередків, але й активною діяльністю в сфері політики пам'яті. Зокрема представники партії ВО «Свобода» інколи разом з іншими місцевими партіями та громадськими організаціями проводили інформаційно-роз'яснювальну роботу серед населення щодо злочинів комуністичного режиму, а також вдавалися до радикальних дій – пошкодження пам'ятників Леніну. Як правова основа використовувався згаданий Указ від 2007 р. «Про демонтаж пам'ятників особам, причетним до організації

голоду та репресій». Основною ціллю таких акцій було закріплення сприйняття Леніна як організатора репресій, а пам'ятника йому – як втілення тоталітарного та колоніального режиму.

У підрозділі 3.5. *«Індивідуальні стратегії поводження з пам'ятниками Леніну»* проаналізовано ініціативи окремих громадян щодо збирання артефактів радянського періоду, а також умисні дії з пошкодження або навіть знищення пам'ятників Леніну. У роботі ми розрізняємо такі поняття як іконоборство та вандалізм, залежно від того, відомі чи ні мотиви учасників. Примітно, що кількість таких акцій суттєво зросла після видання В. Ющенком Указу в 2007 р., а засоби масової інформації почали приділяти їм значну увагу.

У четвертому розділі **«Особа Леніна та присвячені йому пам'ятники в колективній пам'яті мешканців Центральної України»** увагу зосереджено на розкритті ставлення мешканців Вінницької, Черкаської, Житомирської та Полтавської областей до пам'ятників Леніну, що включає також оцінку історичної постаті В. Леніна.

У підрозділі 4.1. *«Оцінка радянського періоду та особи Володимира Леніна»* доведено, що кількість пам'ятників В. Леніну в публічному просторі українських міст не відповідала рівню його включеності в колективну пам'ять. Ленін залишався важливою історичною особою лише для невеликої частини громадян, в основному людей старшого віку. Водночас нечисленні згадки про особу Леніна (менше 10% від усіх опитаних) свідчать, що для більшості громадян особа Леніна є ні «доброю», ні «поганою». Вони індиферентні до нього, а героями і злочинцями в історії України для них є інші історичні персонажі.

Оскільки в освітній сфері інтерпретація радянського часу визначається наративом боротьби за національну незалежність українців, сприйняття радянського періоду залишається негативним, а знання – поверховими.

У підрозділі 4.2. *«Пам'ятники Леніну як «місце пам'яті» та «місце історії»* проаналізовано ставлення мешканців регіону до пам'ятників Леніну та аргументи, якими вони послуговувалися при вирішенні долі пам'ятника.

Відповідно до опитування 2013 р., респонденти з Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей загалом підтримали ідею демонтажу пам'ятників Леніну, а точніше не виступали різко проти неї. Зазначимо, що пам'ятник Леніну досить рідко викликав якісь емоції у респондентів. Для більшості з них він був ні чужим, ні близьким, жителі звикли до його присутності у міському просторі, при цьому практично не взаємодіючи з ним.

Противники демонтажу пам'ятника висували прагматичні аргументи: пам'ятник є частиною історії, яку варто пам'ятати, монумент нікому не заважає, у нього вкладені кошти та праця скульптора. Натомість ті, хто підтримував демонтаж пам'ятників Леніну, посилялися, в основному, на мистецькі та ідеологічні міркування.

У п'ятому розділі **«Нові часи – нові герої»: вплив революційних подій 2013-2014 рр. на долю пам'ятників Леніну»** проаналізовано вплив протестного руху зими 2013-2014 рр. на інтерпретацію радянської спадщини в центральних областях України.

Важливою подією протестного руху стало руйнування 8 грудня 2013 р. представниками націоналістичних сил пам'ятника Леніну в Києві, яке надало руху антирадянської спрямованості та означило опозицію до формування союзу країн колишнього СРСР на противагу до європейського. Руйнування пам'ятника набуло форми ритуального дійства розриву з радянським минулим, що лише посилювалося під час масового знесення пам'ятників Леніну в центральних областях у лютому 2014 р.

Провідну роль у процесі демонтажу пам'ятників Леніну відіграли націоналістичні політичні сили, зважаючи на їхню організованість та ресурси (матеріальні та людські), але разом з тим серед ініціаторів знесення пам'ятників були також і представники місцевої влади, громадських та інших патріотичних організацій, окремі громадяни, які поділяли націоналістичні погляди, але не належали до жодної партії. Важливим був контекст, у якому відбувався демонтаж пам'ятників у Центральній Україні: трагічні події зими 2014 р. призвели до виникнення культурної травми (за Дж. Александром), а нестабільна політична ситуація уможливила процес швидкого знесення пам'ятників.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження отримано такі **висновки**, які винесено на захист:

1. Аналіз наявної історіографії та джерельної бази проблеми дає підстави стверджувати про порівняну обмеженість дослідження теми пам'яті в Україні. У сфері теорії вітчизняна наука базується, передусім, на перекладних виданнях, а серед тем, які цікавлять науковців, домінує політика пам'яті та її роль у формуванні національного наративу. Суттєво менший інтерес у дослідників викликає тема пам'ятання радянського періоду та його спадщини. Якщо спробувати охарактеризувати зв'язок пам'яті, політики пам'яті та спадщини, то політика пам'яті – це діяльність з метою конструювання певного образу минулого, в результаті якої і формується колективна пам'ять. При цьому, колективна пам'ять не є гомогенною і може включати різні інтерпретації. В свою чергу, спадщина є відображенням уявлення спільноти про «своє» минуле. Якщо об'єкт спадщини, на думку спільноти, є втіленням її ідентичності/пам'яті, то вона погоджується на його збереження.

2. Дискусія про радянську спадщину, певною мірою, відображає стан історичної свідомості та здатність суспільства осмислити своє минуле. Більшість з країн колишнього східного блоку, як і пострадянського простору, продемонструвала обмеженість в інтерпретаціях комуністичної спадщини, зосередившись на побудові національних держав, в яких комуністичне минуле стало своєрідним ресурсом для легітимації нового політичного режиму. Націоналізація історії супроводжувалася різкою критикою попереднього політичного досвіду, що знайшло своє практичне втілення у формах інституалізації пам'яті про минулий режим.

3. У дисертації підтверджено думку про невідповідність застосування дихотомії «Схід-Захід» для аналізу колективної пам'яті та політики в Україні доби незалежності, а також важливість ідеологічних орієнтацій населення Центрального

регіону для політичного розвитку держави. Якщо жителі західних областей поділяли антирадянський, антиколоніальний дискурс, і, відповідно, пам'ятники Леніну були там повністю демонтовані на початку 1990-х рр. то характерною рисою жителів Центральної України була ідеологічна невизначеність, зосередження на економічних та соціальних проблемах. В свою чергу, більшість акторів на державному рівні діяли в межах своїх партикулярних інтересів, і, як наслідок, офіційна політика пам'яті залишалася поверхневою, ситуативною та амбівалентною. Водночас той факт, що політичні еліти уникали згадок про комуністичні символи та не проводили жодних комеморативних практик у 1990-х рр. біля пам'ятників Леніну, призвів до того, що ці пам'ятники, особливо в центральних областях, поступово усувалися з колективної пам'яті спільноти без їхньої фізичної ліквідації.

4. Політичні актори, зокрема і представники місцевої влади, володіючи значними фінансовими, адміністративними та інформаційними ресурсами, конструювали контекст, в якому відбувалася інтерпретація проблеми радянської спадщини. Індивіди змушені були діяти вже в межах сконструйованого дискурсу, а тому їхні дії часто мали рефлексивний характер. З середини 2000-х р., слідом за центральною владою, розпочалося пошуківлення в політиці пам'яті на регіональному рівні, але той факт, що політичні актори для легітимації своїх рішень апелювали до різних (негативних чи більш-менш позитивних) образів радянського минулого, не сприяло налагодженню конструктивного діалогу з питань радянського минулого, а лише політизувало це питання. Часто вирішальне значення при прийнятті рішення, пов'язаного зі спадщиною, мала позиція міського/селищного голови. Така ситуація була результатом, з одного боку, ідеологічних орієнтацій місцевих рад, а з іншого, – відсутністю усталеного уявлення про шляхи поводження з радянською спадщиною.

Крім представників місцевої влади, вагомими гравцями на полі політики пам'яті з середини 2000-х рр. стали націоналістичні сили, які разом з комуністичними, інструментували питання пам'ятників Леніну для мобілізації своїх прихильників. В умовах відсутності чіткої державної політики у цій сфері ці дві політичні сили визначали характер публічної дискусії щодо пам'ятників Леніну, звівши її до крайніх позицій: збереження чи демонтаж. Особливо гострого характеру їхнє протистояння набуло в Центральній Україні як регіоні з неоднозначною пам'яттю.

5. На 2013 р. пам'ять населення регіону залишалася амбівалентною, а радянська спадщина не сприймалася як конфліктна чи «чужа». Мешканці центральних областей здебільшого були байдужими до неї та погоджувалися на її збереження. Важливо і те, що громадяни часто самоусувалися від вирішення питань, пов'язаних зі спадщиною, вважаючи це сферою діяльності, а отже й відповідальності, влади. Наше дослідження доводить, що поділ населення України на тих, хто орієнтувався на радянський спадок, і тих, хто на націоналістичний, невиправданий щодо жителів Центральної України. Частина громадян, яка, як здавалося, мала радянські орієнтації, насправді продемонструвала байдужість та відстороненість від вирішення питань, пов'язаних з пам'ятниками Леніну. Водночас, з середини 2000-х рр. відбулося посилення націоналістичних орієнтацій серед мешканців центральних областей, особливо молодого покоління, що стало

наслідком використання політичними силами націоналістичної риторики, а також націоналізації історії України в підручниках, яке розпочалося ще з середини 1990-х рр.

6. Той факт, що радянські орієнтації не були сильно вкорінені у колективній пам'яті населення, дозволив доволі легко позбавитися від пам'ятників Леніну в центральних областях під час подій Революції гідності. В умовах радикальних політичних змін початку 2014 р. демонстративне руйнування цих пам'ятників стало складовою протестної боротьби, наочним втіленням акту поривання з колишнім суспільним порядком, побудованим на пострадянських практиках. Хоча значна частина громадян не підтримувала демонтаж у тій формі, в якій він відбувся у лютому 2014 р., однак це не означало, що вони виступали проти усунення радянських символів. Радикально налаштована частина, зокрема представники націоналістичних партій, змогла переконати чисельнішу, але пасивну частину, яка раніше займала індиферентну позицію щодо цього питання, у необхідності позбутися пам'ятників Леніну. При цьому закріплення негативного емоційного ставлення до присутності пам'ятника Леніну у публічному просторі українських міст, зовсім не означало суттєву зміну в ставленні до Леніна, який залишається амбівалентною історичною постаттю для одних, та невідомою/незнаною для інших. Таким чином, «ленінопад» не є результатом переосмислення українським суспільством радянського досвіду, а швидше потужним емоційним каталізатором для такого переосмислення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні результати дисертаційного дослідження:

- Презентація радянського минулого в просторі: політика щодо пам'ятників радянським діячам (Центральна Україна) // Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі: Зб. наук. праць. – Випуск 8. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 142-150.
- «За крок до «Ленінопаду»: особливості ставлення населення центральноукраїнських областей до пам'ятників Леніну в 2013 році» // Наукові записки РДГУ «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». – Вип.25. – Рівне, 2014. – С. 82-86.
- Політика щодо монументальної спадщини радянської доби в Україні (на прикладі Вінницької області) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Вип. 48. – 2014. – С. 69-79.
- Радянське минуле в оцінках студентів-істориків // Український історичний журнал. – 2014. – №6. – С. 92-112.
- Пам'ятники Леніну як об'єкт політики пам'яті в Черкаській області // Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць. – Вип. 7. – Черкаси. 2014. – С. 202-205.
- “Viso gero, Leninai!”: Sovietines adminties paveldas Vidurio Ukrainoje // Naujasis Zidinys. – №2. – 2015. – P. 20-29.

- Memorialization of Lenin: Legislation and Attitudes (On the Materials of Kyiv, Vinnytsia and Cherkasy Regions) // Kyiv-Mohyla Humanities Journal. – 2015. - №2. – P. 137-154.

АНОТАЦІЯ

Гайдай О.Ю. Радянська спадщина в політиці пам'яті та свідомості населення України 1991-2014 рр. (на матеріалах Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України Національної академії наук України, Київ, 2015.

Вирішення долі комуністичної спадщини було важливою складовою історичної політики всіх країн Центральної та Східної Європи після краху комунізму. В одних державах пам'ятники минулого режиму усувалися з публічного простору, в інших – зберігалися. В Україні через значні виклики в національному та державному будівництві, регіональні відмінності в осмисленні недавнього минулого процеси в політиці пам'яті суттєво відрізнялися від сусідніх держав. Дисертаційна робота присвячена дослідженню того, як радянська спадщина зберігалася та осмислювалася в незалежній Україні, а саме в центральній її частині.

Роботу зосереджено на аналізі політики щодо радянської спадщини і конкретно пам'ятників Леніну як «місць пам'яті» та політичного і культурного символу. В центральному регіоні дискусії щодо радянського періоду і його спадку в незалежній Україні зосередилися навколо цих пам'ятників, як найбільш чисельних і типових радянських монументів. Основний акцент зроблено на дослідженні ставлення населення центральних областей до пам'ятників Леніну, що включає як конкретні дії щодо пам'ятників, так і погляди та оцінки. В останньому розділі роботи проаналізовано вплив протестного руху 2013-2014 рр. на осмислення пам'ятників Леніну.

Ключові слова: пам'ятник, міська рада, політика пам'яті, Ленін, радянська спадщина, Центральна Україна, колективна пам'ять, комеморація.

АННОТАЦИЯ

Гайдай А.Ю. Советское наследие в политике памяти и сознании населения Украины 1991-2014 гг. (на материалах Винницкой, Житомирской, Черкаской та Полтавской областей). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Институт истории Украины Национальной академии наук Украины, Киев, 2015.

Обозначение коммунистического наследия было важной составляющей исторической политики всех стран Центральной и Восточной Европы после коллапса коммунизма. В одних государствах памятники прошлого режима удалялись из публичного пространства, в других – сохранялись. В то же время в Украине из-за значительных вызовов в национальном и государственном строительстве, региональных различий в осмыслении недавнего прошлого процессы в политике памяти существенно отличались от других стран региона. Диссертация посвящена исследованию того, как советское наследие сохранялось и осмыслялось в независимой Украине, а именно в центральной ее части.

Работа сосредоточена на анализе политики в сфере советского наследия, а именно памятников Ленину как «мест памяти» и политического и культурного символа. В центральном регионе дискуссии о советском периоде и его наследии в независимой Украине сосредоточились вокруг этих памятников, как наиболее численных и типичных советских монументов. Основной акцент сделан на исследовании отношения населения центральных областей к памятникам Ленину, включающий как конкретные действия касательно памятника, так и взгляды и оценки. В последнем разделе работы проанализировано влияние протестного движения в 2013-2014 гг. на осмысление памятников Ленину.

Ключевые слова: памятник, городской совет, политика памяти, Ленин, советское наследие, Центральная Украина, коллективная память, коммеморация.

ANNOTATION

Oleksandra Gaidai. The Soviet Heritage in the Politics of Memory and Perception of the Ukrainian Population 1991-2014. (On the Materials of Vinnytsia, Zhitomyr, Cherkassy and Poltava regions). – Manuscript.

The thesis for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2015.

Addressing the communist heritage has become fundamental for historical politics in virtually all Central and Eastern European countries after the collapse of communism. In some countries the monuments of the former regime were removed from public spaces, others – left intact. In Ukraine, the multitude of challenges in the field of nationhood, regional diversity in reclaiming of the recent past and a great presence of the Soviet heritage determined the distinct path in the development of politics of memory. The ‘memory war’ had broken up inside the country, dividing Ukraine into nationalistic western region and the Soviet-oriented eastern region. Still, the West via East approach simplifies the understanding of processes in the politics of memory in Ukraine. Notably, it also excludes the region of Central Ukraine from the analysis. During the events of the 1990s, the political and historical orientation of the population of central region has become a determinative factor in the modern history of Ukraine. Therefore, this research

explains conditions under which the Soviet heritage, specifically Lenin monuments, have been interpreted, preserved and remembered in Ukraine, namely in its central regions.

The first chapter reveals theoretical and methodological framework of the research. The following chapter focuses on the features of the politics of memory in Europe with a specific focus on the Central and Eastern Europe. Through analysis of diverse strategies in addressing communist heritage and forms institutionalization of the memory of the past political regimes in the region, my study departs from the practice of studying the politics of memory of the communist/Soviet past within the national/state framework. Conversely, it examines Ukraine's case as part of a broader a political and cultural phenomenon of Central and Eastern Europe.

The third chapter on the politics of memory towards the Soviet heritage in independent Ukraine evaluates the activities of political actors in the field of memory, specifically of the executive and legislature. My dissertation highlights the main periods in the construction of memory politics in Ukraine: the beginning of the 1990s, mid-2000s and 2013-2014. In the next chapter I identify policies and main strategies of local authorities of central regions towards Lenin monuments, explore activities of nationalist forces and citizens, aimed at demolition or preservation of the monuments to Lenin. Also my dissertation examines public attitudes towards the Soviet period and its heritage, which include both actions and perceptions. In this context the monuments to Lenin have been analyzed as «lieux de memoire» and as the political and cultural symbol of the post-Soviet space. Finally, the research investigates the phenomena of «Leninfall» in Ukraine and the impact of the protest movement in 2013-2014 on the interpretation of the monuments to Lenin.

Keywords: monument, politics of memory, Lenin, Soviet heritage, central Ukraine, collective memory, commemoration, local authorities.